

## МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ: СТАН ТА НАПРЯМИ ОПТИМІЗАЦІЇ

Х.В. Дмитрів

Львівський університет бізнесу та права

Стаття присвячена особливостям становлення та реалізації мовної політики в державотворчих процесах України. Доведено, що в системі державних пріоритетів мовна політика посідає вагоме місце, оскільки її стратегічним завданням, поряд із гарантуванням мовних прав людини, є утвердження суспільної злагоди, політичної стабільності та єдності держави.

Вирішення мовної проблеми в Україні має полягати в наступному: надання в законодавчому порядку російській мові статусу регіональної в певних регіонах при збереженні за українською мовою статусу єдиної державної.

Впровадження української мови як державної в публічній сфері не є до кінця послідовним і не супроводжується системними заходами. Мовна політика в Україні має бути спрямована на досягнення таких цілей: утвердження української мови як державної в усіх публічних сферах суспільного життя; приведення мовного законодавства й практики його застосування в повну відповідність із Конституцією України.

Пропонована праця адресується громадянам України, кому не байдужа доля рідного народу і його мови.

*Ключові слова:* мовна політика, державна мова, офіційна мова, двомовність, мовна асиміляція, українізація, русифікація.

The investigation is devoted to the language policy qualities and its realization in the state formation process in Ukraine. It is proved that the language policy takes an important place in the system of the state priorities for its strategic task along with the language rights guarantee is strengthening of the general well-being, political stability and the state unity.

Solution of the language problem in Ukraine is to be in the following: to enact a law about the Russian language as the regional language in some certain regions and at the same time to save the status of the Ukrainian language as the only official language.

Application of the Ukrainian language in public sphere as an official language is not fully consequent and is not accompanied by the systematic actions. Language policy in Ukraine is to be aimed at the achievement of such goals: recognition of the Ukrainian language as an official one in all the public spheres of social life; the full matching of the language legislation and practice of its appliance with the Constitution of Ukraine.

*Key words:* language policy, official language, bilingualism, linguistic assimilation, ukrainization, russification.

**Вступ.** Мова – ідентифікуюча характеристика етносу. Вона несе в собі джерела всього суцього (“Спочатку було слово...”), в тому числі й самої людини. Значення, яке посідає мова у житті як окремої особи, так і соціуму загалом, зумовлює й роль її у політиці.

У роки незалежності Україна час від часу відчуває потрясіння, пов’язані з політизацією нерозв’язаних базових культурно-цивілізаційних (зокрема, мовних) проблем. Замовчування або відкладання на майбутнє їхнього всебічного обговорення не можуть бути ефективними стратегічно, хоча не рідко видаються привабливими щодо тактичних планів.

**Постановка проблеми.** Мовне питання, яке визначене Законом України “Про основи національної безпеки” (2003 р.) пріоритетним загальнодержавним інтересом, постає одним із значущих у політичному дискурсі. Відсутність досконалої законодавчо-нормативної бази і політичної волі державної влади не сприяють активізації мовної політики, внаслідок чого українське суспільство поділилося на україномовні та російськомовні регіони. Дискусії щодо

проблем інституціоналізації двомовності та “насильницької українізації”, парадоксальним чином поєднуючись із твердженнями про “повзучу русифікацію”, набувають гострого політичного змісту. Вони впливають не тільки на відносини між найчисленнішими етноспільнотами країни – українцями й росіянами – взаємовідносини між якими визначають стабільність суспільства, але й на можливості маніпулювання політиками мовним фактором на внутрішньодержавному й міждержавному рівнях. В окресленому контексті видається актуальним виявлення тих фундаментальних засад та основоположних характеристик мовної політики, виходячи з яких можливе розуміння її сутності, а також тих умов, які сприяють її становленню та розвитку.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Постановка проблеми спирається на результати наукових досліджень у різних галузях соціолінгвістичного знання. Вагомий вплив на визначення теоретико-методологічних підходів дослідження справили праці українських вчених і мислителів М. Антоновича, Ю. Бачинського, В. Винниченка, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Липинського, М. Міхновського, І. Огієнка, О. Потебні, М.Скрипника, І.Франка, Т.Шевченка та ін. Кожен з них, відповідно до напрямків наукової та творчої діяльності, зробив свій внесок у розробку теоретико-методологічних засад процесу націо- та етнодержавотворення, в яких мовне питання посідає вагоме місце.

Плідний доробок у розвиток мовно-політичної проблематики України внесли сучасні науковці (В. Заблоцький, Л. Масенко, Н. Тумай, Ж. Шевчук, С.Шумлянський та ін.), які, висвітлюючи проблеми міжнаціональних відносин, надають мові провідну роль у соціолінгвістичному аспекті.

Водночас взаємний зв'язок мови й політики, а особливо – державна мовна політика – всупереч значній актуальності цього питання досі залишаються недостатньо вивченими. Тож нагальними є як глибші дослідження тих аспектів проблеми, що залишилися поза увагою науковців, так і узагальнення наявних результатів для отримання системної картини проблеми.

**Мета дослідження** обумовлена вибором теми, важливість якої набуває першочергового значення в сучасних державотворчих процесах.

Завдання дослідження, які спрямовані на консолідацію українського суспільства, полягають у з'ясуванні характеру взаємного зв'язку між політикою навколо мови та державною мовною політикою; виявленні основних параметрів мовної ситуації в Україні, які зумовлюють дискусії навколо мови у політикумі, характеру та особливостей взаємодії носіїв двох провідних мов в Україні – української та російської, причин та факторів, що зумовлюють наявну або перспективну конфліктність у цих відносинах; з'ясуванні сутності, особливостей та складових політичної боротьби навколо мови у двомовному суспільстві загалом і, зокрема, в українській ситуації; визначенні основних рис державної мовної політики в Україні; розробці рекомендацій щодо підвищення ефективності державної мовної політики в Україні.

**Виклад основного матеріалу.** Мова народу є найважливішим компонентом його комунікативності та культури. Вона виникає разом із утворенням етноспільноти й одночасно є умовою її ідентифікації та самоорганізації.

Статус єдиної державної мови, наданий українській мові, відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на власній етнічній території, складає абсолютну більшість її населення, дала назву державі та є базовим системоутворюючим складником нашої державності.

Принцип утвердження в статусі однієї державної мови в Україні, всупереч твердженням деяких науковців про необхідність двомовності для гармонізації міжнаціональних відносин у нашій державі, цілком відповідає загальноприйнятій світовій практиці, оскільки мова належить до визначального чинника консолідації населення й комунікації в межах держави. Аналіз мовної ситуації країн Європейської співдружності показав, що в 25-ти державах власна національна мова є державною або офіційною, у трьох – дві і більше мов, у тому числі в Бельгії і Люксембурзі – мови автохтонів, а в Ірландії – ірландська та мова

метрополії. Кожна країна при вступі до Європейського Союзу зберігає за собою власну державну мову. Тому кількість державних (офіційних) мов ЄС подвоїлась з 11 до 23 у 2007 році. Це означає, що громадяни ЄС можуть користуватися своєю національною мовою, маючи справу з установами Співдружності, демонструючи свою етнопонаціональну розмаїтість, а не прагнення до творення “європейської одномовності” [1, с. 214].

Сучасними науковцями (В. Заблоцьким, Л. Масенко, Ж. Шевчук) доведено, що використання однієї мови в країні для загальної комунікації обумовлено об’єктивними потребами зміцнення державного утворення, його стабілізації і розвитку. Ця закономірність виявила себе і на пострадянському просторі. У 12 з 15 новоутворених незалежних держав функціонує національна мова, що дала ім’я державному утворенню, одержала статус державної. У трьох колишніх республіках поряд із державною національною мовою функціонує в тому ж статусі ще й російська. Причини цього різні. У Білорусії – тому, що тут перемогла проросійська політична еліта, у Казахстані та Киргизії – корінна титульна нація не є домінуючою, й тому політичний компроміс між нею та російськомовною більшістю уможливив конституційно закріплену двомовність. Однак етномовна напруга в цих державах не зменшується.

Сучасна мовно-політична ситуація в Україні обумовлює необхідність утвердження державної мови, а також законодавче забезпечення функціонування російської мови та мов національних меншин. Дві найчисельніші етнospільноти – українці та росіяни – складають 95,1 % населення України, і, звичайно, мовна ситуація буде визначатися взаємовідносинами між цими етнospільнотами. Утім, українське суспільство не перебуває в стані гострого конфлікту між носіями двох провідних на сьогодні мов – української та російської. Проте відзначається явний дисбаланс у мовній ситуації на користь російської мови в більшості сфер суспільного життя. Суть заходів на підтримку української мови має полягати не в її насильному нав’язуванні, а в тому, щоб надати громадянам України, які раніше були позбавлені свободи вибору, можливості свідомо вивчити мову свого громадянства з урахуванням перспектив, які відкривають її знання для самовдосконалення, самореалізації й повномасштабного здійснення конституційних прав [4, с. 150].

Мовна ситуація в Україні, з одного боку, демонструє схожі ознаки з іншими двомовними суспільствами світу, а з іншого боку, має ряд специфічних ознак. Серед її рис та тенденцій можемо виділити такі:

1. Статуси двох приблизно однаково поширених мов країни – української та російської – є різними. Перша є державною мовою й переважає у більшості регульованих державою сфер, причому російська мова займає у цих сферах позиції, які є значно меншими за реальну кількість її носіїв. Друга – законодавчо визначена як “мова національної меншини” (хоча й виділена з-поміж них у Конституції) й переважає у сферах, які є менш регульованими державою, причому її позиції є значно більшими, ніж реальна кількість її носіїв за будь-яким із критеріїв.

2. Мова не є домінуючою ознакою суспільного поділу, більше того, наявні мовні поділи (за мововжитком, настановами до мов тощо) не збігаються між собою. Тобто україномовність чи російськомовність (у розумінні переважного вживання однієї з мов) не виступає для громадян обов’язковою передумовою для відповідних настанов на захист “своєї” мови. Ця обставина відіграє важливу роль у характері міжмовних відносин, зокрема, у відсутності мовного конфлікту. Водночас це не виключає ймовірності виникнення конфлікту між “ядрами” провідних мовних груп країни вже у найближчому майбутньому.

3. Теперішній відносно низький рівень конфліктності мовної ситуації в Україні, зокрема, відсутність мовного поділу суспільства, значною мірою обумовлений поширеністю індивідуальної двомовності у багатьох сферах, яка є асиметричною за рахунок носіїв української мови. Разом з тим відсутність формального закріплення статусу російської мови та її носіїв державою створює у них *побоювання* його втрати у майбутньому [3, с. 139].

Таким чином, передумови для зростання конфліктності мовних відносин наявні серед носіїв обох провідних мов країни. При цьому подальший характер міжмовних взаємин визначатиметься, зокрема, й тим, якою мірою задовольнятимуться мовні права носіїв української та російської мов країни, а також державною політикою у мовній сфері.

Мовна політика держави хоча й відрізнялася на різних етапах, проте мала і спільні для всіх її періодів риси. Серед них можемо відзначити головні:

а) **“Політизація”**. Мовна політика й політика навколо мови, зрозуміло, є взаємопов’язаними й взаємообумовленими у певному суспільстві, тож за будь-яких умов встановлення чітких меж між ними є не більше, ніж утопією. Проте у випадку України можна говорити про нерозвиненість мовної політики як стратегічної ланки діяльності держави й практично повну її підпорядкованість тенденціям та потребам політичної боротьби навколо мови. Українська держава в усі роки незалежності (незалежно від конкретної політичної сили, що перебувала при владі) більшою мірою виступала суб’єктом політики навколо мови, ніж генератором мовної політики.

б) **Імпліцитність**. У більшості випадків зміна пріоритетів мовної політики із приходом до влади нового уряду чи Президента не ґрунтувалася на внесенні відповідних змін до законодавства – такий намір часто декларувався, проте не був обов’язковою умовою здійснення певного курсу у мовній сфері. Проголошення цілком відмінних програм підтримки української чи російської мов (останньої – лише у вигляді утримання від підтримки української, оскільки активних дій на підтримку російської мови державною владою досі не здійснювалося) різними урядами та Президентами не супроводжувалося відповідними законодавчими змінами, тобто мовна політика у досліджуваній період мала переважно імпліцитний характер.

в) **Непріоритетність**. Мовна політика як один із багатьох напрямів діяльності держави за наявності програм та планів дій, місцем у найважливіших політичних документах, інституційному та ресурсному забезпеченні постає як менш пріоритетна щодо інших (соціальної, аграрної, освітньої, зовнішньої тощо). А відсутність окремого органу мовної політики, часте передання мовної сфери з компетенції одного органу до компетенції іншого, відсутність (у вигляді чіткого плану або достатньо конкретних цілей) орієнтирів мовної політики у програмах урядів, незначний обсяг ресурсів та відсутність контролю за їхнім цільовим та ефективним використанням узагалі свідчить про відсутність мовної політики серед пріоритетів держави.

г) **“Непідкріплене просування” та “хитке прийняття”**. Статус та визнання української мови закріплено у Конституції й постійно проголошувалися серед пріоритетів держави – незалежно від прізвищ Президента чи керівника уряду. Водночас таке просування здійснювалося у різні періоди за допомогою нормативних та адміністративних заходів без необхідного ресурсного забезпечення, або ж здійснювалося лише “на папері”. Що стосується російської мови, то державна політика щодо неї в усі періоди мала характер “прийняття” й ніколи – навіть після приходу до влади політиків із русофільською програмою – не мала вигляду просування. Водночас фактичне прийняття російської мови державою не підкріплювалося ані на законодавчому рівні, ані в будь-який інший спосіб. Таким чином, мовна політика української держави має вигляд просування української мови, не підкріпленого відповідними засобами, за одночасного прийняття позицій, які займає у суспільстві російська мова, проте без закріплення гарантій непорушності цих позицій у майбутньому [2, с. 164].

Присутність “мовного питання” в українському суспільстві можна охарактеризувати як “фоновий аспект”, а зростання уваги до мовних проблем найчастіше відбувається під час виборчих кампаній, рідше – ініціатив влади чи партій у “позавибірчий” час.

Відповідно до мовних уподобань населення спостерігається й розклад політичних сил і угруповань країни. Із 30 політичних партій і блоків, які брали участь у виборчій кампанії 1998 р., 14 включили до своїх програм положення про мови, а в 2006 році – відповідно із 45 – 24. Громадяни проголосували за протилежні мовно-світоглядні політичні партії [6, с. 34].

Мовознавцем С. Шумлянським розкрито сутність та зміст Європейської хартії в світлі прийнятих у 2006 р. окремими місцевими радами сходу та півдня України рішень про надання російській мові статусу регіональної. Аналіз чинного законодавства України дозволив автору дійти висновку, що посилання на “Європейську хартію регіональних мов або мов меншин” в рішеннях місцевих рад є безпідставним, оскільки офіційний переклад хартії українською мовою та Закон про її ратифікацію від 15 травня 2003 року не відповідають об’єкту та меті автентичної хартії. Об’єктом хартії є захист мов, яким загрожує зникнення, а не мовні права національних

меншин, які мешкають в Україні. Натомість вказаний закон передбачає захист саме мовам національних меншин, що суперечить змісту хартії. Відповідно до 3 статті хартії, заходи, пов'язані з особливим захистом, повинні застосовуватися також щодо української мови, яка попри її статус державної мови, залишається в стані, що загрожує її існуванню. З цього випливає, що російська мова жодним чином не потрапляє під визначення регіональної або міноритарної мови (як це наведено в хартії), оскільки ця мова використовується на території України в багатоманітних функціональних сферах і в надзвичайно широкому просторі (не тільки в географічному). Вона не потребує особливого захисного режиму через загрозу свого зникнення. Вирішення цієї проблеми можливо за умови автентичного перекладу хартії та, відповідно, внесення змін до Закону про її ратифікацію.

Справи реалізації законодавства з мовної політики вимагають вирішення невідкладних завдань, а саме розв'язання мовних проблем на засадах консолідації українського суспільства у повній відповідності до Конституції України. Утім, мовна політика лише тоді буде успішною, коли всі етноспільноти держави будуть відчувати комфорт, безпеку, державні гарантії прав і свобод, підкріплені високим рівнем матеріального забезпечення й добробуту.

**Висновки.** 1. Сьогодні Україна творить свою державу, і на її розвиток та зміцнення має бути поставлена й нова мовна політика. Ціла низка авторських та відомчих концепцій і проектів законів з урегулювання мовної політики в Україні, опублікованих в останні роки, спонукають до розробки державної Концепції мовної політики, а відтак і Закону про державну мову в Україні та мови представників інших народів, які живуть на нашій землі. Такі документи сьогодні необхідні для Української держави. У них слід чітко окреслити головні теоретичні засади, реальні умови та принципи функціонування української мови як єдиної державної мови та мов представників інших етносів, що є їх громадянами. До таких умов, що визначають пріоритет української мови як державної, на погляд лінгвістів, належать:

- автохтонність українського народу, що споконвіку живе на цій землі, розвивається й забезпечує духовну, культурну, економічну, територіальну цілісність нації;
- взаємодія українського народу на основі державної мови з іншими народами світу, що надає українській мові міжнародного визнання, забезпечує її комунікативне поширення та підвищує державне, політичне, освітнє, наукове, культурологічне значення в українському суспільстві та на міжнародній арені;
- самодостатність української мови, що виявляється в її лексичному, семантичному, стилістичному багатстві, великих виражальних можливостях, що забезпечують її використання у всіх сферах життєдіяльності українського народу, міжнародній політиці, економіці, культурі, науці, освіті тощо;
- єдність української мови, її функціонування в українському суспільстві, державі, міжнародних відносинах, освіті, науці, культурі забезпечує її науково унормована, стилістично диференційована літературна форма – сучасна українська літературна мова, а також її територіальні і соціальні діалекти;
- відродження Української держави, усіх її інститутів влади має стати головним гарантом розвитку української мови, швидкого поширення й застосування її у всіх сферах життя українського суспільства, захисту від усіх способів, форм, методів чужої агресивної мовної інтервенції щодо української мови, культури, духовності, освіти тощо.

Вважаємо, що ці та інші умови й принципи мають бути методологічно і теоретично обґрунтовані й вміщені у Концепції мовної політики.

2. В Україні, де мешкають носії понад 130 мов, лише дві мови – українська та російська – визначають характер мовної ситуації на всій території держави. У суспільствах, де співіснують дві й більше мов, мовна політика виступає неодмінним складником внутрішньополітичного життя. Адже, з одного боку, ситуація дво- та багатомовності вимагає регулювання мовних процесів, регламентування статусів мов та сфер їхнього функціонування, забезпечення гарантій збереження мов та дотримання прав їхніх носіїв – тобто державної політики. З іншого боку, співіснування мов пов'язане з питаннями ідентичності (групової та індивідуальної), настановами та уявленнями щодо мов, втратою та набуттям мов, а також

потребою захисту своїх прав носіями різних мов, а значить і представництва цих інтересів певними особами чи організаціями – усі ці питання стають важливим компонентом політичного життя суспільства [5, с. 23].

3. З метою забезпечення чіткої координації усіх гілок державної влади, органів місцевого самоврядування, наукових і освітніх закладів, громадських організацій і творчих спілок пропонується: при Президентові України відновити чи створити Координаційну Раду з питань мовної політики в Україні; Президентові України та Кабінету Міністрів України відповідно до Конституції України кадрові призначення державних службовців на керівні посади в державі здійснювати за умови досконалого володіння ними державною мовою, проводити постійний моніторинг атестації державних службовців, ураховуючи рівень володіння ними державною мовою, як це визначено Положенням про проведення атестації державних службовців. При Кабінеті Міністрів України створити Державний Комітет із питань мовної політики, поклавши на нього обов'язки контролю за дотриманням чинного мовного законодавства та належного функціонування державної мови в усіх сферах життєдіяльності суспільства, а також відповідні інституції в усіх областях України та зарубіжних центрах українства; забезпечити фінансування державних програм, спрямованих на утвердження державного статусу української мови.

4. Щодо використання Європейської хартії регіональних мов або мов національних меншин необхідно звернутися до Конституційного Суду України з клопотанням про встановлення відповідності даного демократичного документа як Конституції України, так й історичним реаліям, що склалися в державі, зокрема встановити перелік мов, які можна вважати регіональними. Погодитися з думкою фахівців, які пропонують нову назву хартії “Європейська хартія регіональних або міноритарних мов”, а також запропонувати застосувати дію цієї хартії щодо української мови в Автономній Республіці Крим, окремих східних та південних областях України; накласти мораторій на дію Європейської хартії регіональних мов та мов національних меншин на території України до розв'язання усього комплексу мовних проблем.

5. Державна мовна політика відіграє ключову роль у задоволенні мовних прав громадян, гармонізації міжмовних відносин та зменшення ступеня гостроти мовних протиріч між політичними суб'єктами. Розв'язання проблем у мовній сфері матиме позитивний вплив на зміцнення Української держави, зокрема, сприятиме становленню громадянського суспільства та його стабільності, а також покращенню внутрішньої та зовнішньої безпеки країни. І, навпаки, відсутність мовної політики держави або її неефективність сприятиме загостренню проблем у мовній сфері й створюватиме серйозні загрози для цілісності та стабільності суспільства, а також держави та її громадян.

### Література

1. Заблоцький В.В. Державність української мови як правовий інститут // *Актуальні проблеми внутрішньої політики*. – К.: Вид-во НАДУ, 2006. – Вип. 1 (5). – С. 212–218.
2. Заблоцький В.В. Проблеми формування потреби у державній мові: європейський досвід розвитку // *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна “Питання політології”*. – Харків, 2005. – № 702. – С. 163–168.
3. Масенко Л.Т. Українська мова в соціолінгвістичному аспекті // *Студії з україністики. Збірник наукових праць*. – К.: Інститут філології КНУ імені Тараса Шевченка. – 2004. – Вип. 6. – С. 130–147.
4. Тумай Н.В. До історії вивчення „мовної ситуації як об'єкта соціальної лінгвістики // *Система і структура східнослов'янських мов: Зб. наук. праць Київського національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова*. – К., 2004. – С. 146–152.
5. Шевчук Ж.А. Мовна політика в Україні у 60-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. – К.: *Рідний край*, 2000. – 68 с.
6. Шумлянський С. До питання про відносини між мовними групами у двомовних суспільствах (на прикладі України) / Станіслав Шумлянський // *Наукові записки НаУКМА*. – Т. 57: Політичні науки. – 2006. – С. 30–36.